

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН ДЕРЖАВИ ТА ЦЕРКВИ

HISTORICAL-LEGAL DESCRIPTIONS OF CONSTITUTIONAL ADJUSTING OF RELATIONS OF THE STATE AND CHURCH

Кравчук М.А.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

юридичного факультету

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

У статті розглянуто основні напрями взаємовідносин між державою та церквою під впливом історичного розвитку та регіональних особливостей. Такі взаємовідносини виступають предметом конституційно-правового регулювання, але мають ряд історико-правових особливостей. Сучасне конституційно-правове регулювання переважно спрямоване на закріплення та визнання свободи совісті та віросповідання.

Ключові слова: держава, церква, конституційно-правове регулювання, свобода совісті, свобода віросповідання.

В статье рассмотрены основные направления взаимоотношений между государством и церковью под воздействием исторического развития и региональных особенностей. Такие взаимоотношения выступают предметом конституционно-правового регулирования, но имеют ряд историко-правовых особенностей. Современное конституционно-правовое регулирование преимущественно направлено на закрепление и признание свободы совести и вероисповедания.

Ключевые слова: государство, церковь, конституционно-правовое регулирование, свобода совести, свобода вероисповедания.

In the article the basic directions of relations between the state and the church under the influence of historical development and regional characteristics. Such relations are the subject of the constitutionally-legal adjusting, but have a row of historical-legal features. The modern constitutionally-legal adjusting is mainly sent to fixing and confession of right of conscience and religion.

Key words: state, church, constitutionally-legal adjusting, right of conscience, right of religion.

Постановка проблеми. Взаємини між державою та релігійними організаціями характеризуються динамікою історичного розвитку та регіональною диференціацією. Дослідження цього фактору було і лишається однією з головних причин вивчення різних моделей взаємозв'язків між згаданими суб'єктами. При цьому держава та релігійна організація (церква) розглядаються в ієрархічно-інституціональному аспектах. Держава виступає структурою органів публічної влади, апаратом державних органів, а релігійна організація (церква) – цілісною ієрархічною організацією, що складається з духівництва на чолі з одноособовим чи колегіальним керівництвом. Хоча взаємовідносини між цими інституціями будуються у різноманітних площинах, важливе значення має їх легітимізація, зокрема в конституційних актах. Вивчення досвіду конституціоналізму у цій сфері сприятиме формуванню ефективної моделі правового регулювання державно-церковних відносин на основі національних традицій.

Стан опрацювання. Проблеми взаємовідносин держави і релігійних організацій (церкви) уже тривалий час є предметом вивчення різноманітних наук, зокрема філософії, соціології, релігієзнавства, політології, державного управління, правознавства. Зазначеним питанням присвячені дослідження таких науковців, як, зокрема, В. Бурега [1], Ю. Кальниш [2], Л. Коваленко [3], М. Палінчак [4], О. Саган [5]. Водночас залишається невивченим ряд аспектів взаємин між державою та релігійними організаціями, в тому числі історико-правовий напрям.

Метою статті є розвиток основних аспектів взаємовідносин держави та церкви на прикладі конституційно-правових норм різних історичних періодів. Наукове та практичне значення дослідження полягає в тому, що воно може бути використане в процесі подальшого розвитку моделі конституційного закріплення таких взаємовідносин.

Виклад основного матеріалу. На даний момент у філософській, релігієзнавчій, політологічній літературі немає єдиного підходу до класифікації моделей державно-церковних відносин. Науковці неодноразово аналізували і детально характеризували такі класифікації, тому варто

зупинитись на найбільш комплексній, на нашу думку, класифікації, запропонованій польськими дослідниками. Автори пропонують розглядати шість систем взаємовідносин держави та церкви:

1) система безпосередньої влади церкви над державою (система *potestatis directae*), яка ґрунтується на тезі, що Бог доручив церкві в християнських державах подвійну владу: світську і духовну, з яких першу виконує держава на підставі папського благословення;

2) система влади церкви, яка впливає на переконання віруючих і висловлюється через положення якості права, створеного державою (система *apotestatis directivae*), церква має право і обов'язок здійснювати тлумачення права з точки зору моральності, церкві надається можливість навіть визнати право нечинним, якщо воно несправедливе; при цьому церкві не надається світської влади;

3) система опосередкованої влади (система *apotestatis indirectae*), згідно з якою церква, не наділена жодною владою у світських справах, може, однак, вступати у відносини за участю держави, коли цього вимагають релігійні або моральні аспекти, тобто коли людська діяльність носить ознаки гріха;

4) система залежності церкви від держави (система *hegemoniae status*), яка передбачає, що держава володіє на землі найвищою владою, яка поширюється також на церкву; система виражає верховенство держави стосовно церкви;

5) система відділення церкви від держави (система *separationis*), за якою церква визнається приватною спільнотою і як така зберігає свободу дії, позбавлена опіки та привілеїв з боку держави, священники зрівняні у правах та обов'язках з іншими громадянами; релігія трактується як особиста справа особи;

6) система координації (система *coordinationis*), в основі якої лежить рівність та незалежність церкви і держави як двох самостійних спільнот, що мають виключні компетенції в духовних та світських справах; взаємовідносини між ними повинні ґрунтуватись на домовленості, відображеній в міжнародному договорі, так званому конкордаті [6, с. 160].

Зазначена класифікація взаємин між державою і церквою також враховує характер цієї держави: християнська, атеїстична (надконфесійна) чи нехристиянська. Враховуючи зазначене, варто зупинись на основних напрямках взаємовідносин між державою та релігійними організаціями з позицій історико-правових досліджень, зокрема, в контексті конституційно-правового закріплення таких взаємовідносин.

Взаємовідносини держави з різноманітними релігійними організаціями історично склали первинну форму зв'язків між політичними і релігійними інституціями, а, як відомо, від зв'язків з державою не відмовилась жодна світова релігія. Сучасна система взаємовідносин між державою та релігійними організаціями є результатом тривалої еволюції, вихідним пунктом якої було чітке формування обох організацій. В процесі такої еволюції змінювались перш за все держава, її організаційна структура, сфера і методи дії і, як наслідок, зміст та форми взаємин із релігійними організаціями. Тепер, особливо у європейських державах, модель безпосереднього взаємозв'язку в державно-правовому аспекті має тенденцію до зникнення, але натомість домінує в державах, що переважно прихильні до ісламу. В основі цього лежить прагнення використання доктрини або структури релігійних організацій для реалізації функцій і досягнення цілей позарелігійного характеру.

У системі взаємозв'язків релігійна та політична сфери часто втрачають самостійність та відокремленість. Політична реальність інтерпретується через призму постулатів віри. Особливо виразно підкреслюють це Конституції таких ісламських держав, як Іран (1979 р.) та Судан (в редакції 1998 р.), які вбачають у Богові начальника (суверена) держави, а також Конституція Ірландії від 29 грудня 1937 р., яка, визнаючи Святу Трійцю джерелом всілякої влади, констатує, що до Неї мусить відноситися всіляка діяльність людини, а також держави. Також Князівство Ліхтенштейн підкреслює в преамбулі Конституції від 5 жовтня 1921 р. божественне походження своєї влади. Подібно Політична Конституція Колумбії від 5 серпня 1886 р. розпочиналася словами: «В ім'я Бога – найвищого джерела всього», також Конституція Імператорства Ефіопії (1955 р.) передбачала у вступі звернення до Бога як джерела імператорської влади. Сакралізація публічного простору помітна в основних законах деяких держав Латинської Америки, а саме Панами (1972 р.), Гондурасу (1982 р.), Аргентини (1853 р.), а також Екватору (1998 р.), преамбули яких містять заклик протекції бога. Втрата певної самостійності законодавця в політичній сфері, яка виражається у пошуках авторитетної підстави або гарантії встановлених норм, зазначається в Конституції Індонезії 1945 р., яка вказує, що «держава ґрунтується на вірі в Єдиного і Найвищого Бога». Також в численних основних законах інших ісламських держав, в тому числі Кувейту (1962 р.), Тунісу (1959 р.), Сомалі (1960 р.), Пакистану (1973 р.), Ірану (1979–1989 рр.), Афганістану (1987 р.), зазначено: «В ім'я Аллаха», натомість марокканська Конституція 1996 р. як девіз Королівства закріплює: «Бог, Вітчизна, Король». Крім ірландської Конституції, «в ім'я Святої, Єдиної і Неподільної Трійці» в 1975 р. була прийнята Конституція Греції. Натомість у вступі Конституції деяких американських штатів (Арканзас 1874 р., Міссісіпі 1890 р. чи Південної Кароліни 1895 р.) були закріплені слова «вдячності Всемогутньому Богові» [6, с. 165].

У системі зв'язків держави і релігійних організацій світоглядні переконання часто стають істотним елементом політичної етики та обумовлюють сферу участі в суспільному житті. Це відображено, наприклад, в Конституціях штатів Міссісіпі (1890 р.) і Південної Кароліни (1895 р.), де особи, які заперечували існування Бога, були позбавлені права посідати посади в державних установах.

Особливим проявом згаданої вимоги є визнання істотним критерієм релігійності окремих державних посадовців, перш за все глави держави. Проявом і підтвердженням такого виду обмежень є передбачена в Конституціях Норвегії (1814 р.), Данії (1953 р.), а також в Акті про Спадкування Королівства Швеції (1810 р.) вимога приналежності монарха до пануючого (офіційного) свангельсько-аугсбургського (лютеранського) віросповідання. Відповідно, Конституція Народу Аргентини 1853 р. допускала до поста президента і віце-президента виключно осіб, що належали до Апостольської римсько-католицької церкви. У свою чергу, основні закони в ісламських державах, зокрема Йорданії (1952 р., зі змінами 1984 р.), Тунісу, Сирії (1973 р.), Ірану, Мавританії (1991 р.), побічно також Марокко (1996 р.), затверджують, що посаду глави держави може обіймати виключно мусульманин. Причому деякі з цих держав формують жорсткі спеціальні конституційні критерії: Конституція Омана (1996 р.), йорданська та кувейтська Конституції умовою зайняття трону передбачають походження від мусульманських батьків, а Постійна Конституція Єменської Арабської Республіки 1970 р. вимагала від членів Республіканської Ради, що уособлювала в цей період верховну владу у державі, належну орієнтацію в принципах шариату та дотримання ісламських ритуалів. У Лівані, згідно з Національним пактом 1943 р., передбачено, що посаду президента обійматиме християнин-мароніт, прем'єра – мусульманин-суніт, а спікером буде мусульманин-шіїт. В текстах присяг осіб, що посідають найвищі державні посади, часто наперед зазначається їх конфесійна приналежність. Християнське визнання президента Греції гарантує присяга «В ім'я Святої Єдиної і Неподільної Трійці». В конституційних присягах президента Ірану, Пакистану чи членів Республіканської Ради Єменської Арабської Республіки передбачені відсилання до Корану.

Ще одним аспектом взаємовідносин держави із релігійними організаціями є передбачення в законодавстві релігійних критеріїв в політичній сфері, зокрема світоглядний ценз у сфері виборчого права до представницьких органів. Це може виражатися в позбавленні виборчих прав осіб, що не належать до пануючого визнання, або у введених лімітації кількості представників окремих віросповідань в парламенті. Так, Конституція Лівану зазначає, що в тамтешньому Сенаті повинні засідати представники всіх релігійних спільнот, а от вибори до Палати Депутатів повинні спиратися на принцип рівного представництва християн і мусульман.

У системі зв'язків держави і релігійних організацій важливе значення має принцип їх відокремленості. Формальним вираженням цього принципу стає конституціоналізація релігійних інституцій як державних. У Європі традиції поділу світської і духовної влади глибоко укорінені, а прояви організаційного монізму проглядаються в незначній сфері відносин переважно у країнах, в яких пануючим віросповіданням є протестантизм. Наприклад, як у Великій Британії, де на підставі Акта престолонаслідування король вважається «главою Церкви у Англії», чи в Норвегії, монарх якої носив назву «першого члена церкви, захисника віри, вихователя церкви». Крім того, держава Ватикан, яка не переслідує самостійні політичні цілі, є гарантією суверенітету Апостольської Столиці, а згідно з Конституційним Законом Міста Ватикан від 7 червня 1929 р. «Найвищий Священик, правитель держави-міста Ватикан, володіє повнотою законодавчої, виконавчої і судової влади» [7].

Іслам не сформував організаційних структур, схожих на християнські, зокрема на підставі цієї релігії не сформувалась ієрархічна чітко відокремлена священницька каста, а релігійна спільнота спочатку ототожнювалась з політичною. Це призвело до перейняття державною організаційних функцій в релігійних справах. У деяких іс-

ламських державах проявом інтерференції державних і релігійних структур стало включення шариатських судів у систему державного судочинства. Підтверджує це особливо приклад Пакистану, де на підставі Конституції 1973 р. Федеральний Суд Шаріату може в силу закону або за зверненням досліджувати питання суперечності цього закону або припису з наказами ісламу, визначеними у Корані і суннах. Підсумовуючи, слід підкреслити, що структурно-організаційний монізм держави і релігійних організацій наявний переважно в позасвропейських країнах. Однією з ознак юридично-політичної культури Заходу став дуалізм державного і релігійного апарату.

Наступним проявом взаємовідносин держави з релігійними організаціями є також атрофія функціональної відмінності зазначених суб'єктів. Особливо у період XIX і XX століть наступила інтенсивна секуляризація суспільного життя, що виражалася перш за все у поширенні компетенції держави на сфері життя, що раніше переважно належали церкві, – освіту і культуру, облік населення, публічну доброчинність чи подружні справи.

Згідно зі статтею 14 Конституції Ліхтенштейну підключення про охорону, зокрема, релігійного і морального добробуту народу є одним з головних завдань держави. Іранський Основний Закон констатує, що «метою держави є формування людей за зразком Божим, щоб підготувати підґрунтя для появи і розквіту людських талантів, що свідчать про велич Бога» [8].

Особливим вираженням ролі держави в пропагуванні релігійної доктрини є навчання релігії в публічній школі. Підкреслює це грецький законодавець, який визначає за мету навчання, в тому числі моральну освіту греків, розвиток їх релігійної свідомості. Винятковим тепер є примус вивчення офіційної релігії іновірцями. У сучасних

європейських державах обов'язкове вивчення релігії, що має конфесійний характер, наявне на Мальті, в Греції, Фінляндії, Данії, Норвегії, в Князівстві Ліхтенштейн, у французьких Ельзасі і Лотарингії, в Ірландії, де ціла система освіти має релігійний характер і католицька церква виявляє значний вплив на її формування. У державах, де переважають прихильники ісламу, обов'язковий характер має навчання мусульманській релігії. Зокрема, Конституція Єгипту 1971 р. визнає релігійну освіту принциповим предметом загальної освіти.

Окремим аспектом взаємовідносин держави і релігійних організацій є надання релігійним інституціям публічних функцій, які вони реалізують як державні органи, зокрема в сфері подружніх і сімейних відносин. У Князівстві Ліхтенштейн до 1974 р. священники вели державні реєстри цивільного стану та давали церковні шлюби, які мали юридичну силу. На Мальті лише католицькі церковні шлюби породжують юридичні наслідки. Підключення про сім'ю, що виникає з релігійних мотивів, проглядається також в Конституціях ісламських держав. Сім'я сприймається як основа суспільства, що ґрунтується на релігії, моральності і патріотизмі.

Висновки. Підсумовуючи наведені факти, варто констатувати, що конституції держав, як в минулому, так і сьогодні, підкреслюють різні аспекти взаємовідносин релігійних організацій з державою. У більшості чинних конституцій спостерігаємо зменшення переваги чи офіційного визнання певної релігії, часте гарантування свободи совісті і віросповідання. В державах, населених у більшості мусульманами, доктрина ісламу пропонує комплексне бачення суспільного порядку і політичного устрою, виступаючи інтегруючим чинником суспільства, гарантією збереження національної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бурега В. Церква та держава на постсоціалістичному просторі: у пошуках парадигми відносин / В. Бурега. – УНІАН : Релігія в Україні. – 2011. – 18 липня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://religions.unian.net/ukr/detail/441>.
2. Кальниш Ю. Пріоритетні напрями, шляхи реалізації і перспективи державної політики України в галузі релігійно-церковного життя : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Ю. Кальниш ; Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2001. – 18 с.
3. Коваленко Л. Засади державно-церковних стосунків в контексті становлення віросповідного законодавства / Л. Ковальчук // Релігійна свобода : Свобода релігії і національна ідентичність; світовий досвід та українські проблеми : Науковий щорічник. – К. : НПУ, 2002. – С. 78–91.
4. Палінчак М. Трансформація державно-церковних відносин у постсоціалістичному суспільстві (на прикладі країн Центральної і Східної Європи) : [монографія] / М. Палінчак. – Ужгород : Ліра, 2013. – 470 с.
5. Саган О. Моделі державно-церковних взаємин у світовій історичній перспективі / О. Саган // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні : Науковий збірник / за ред. В. Бондаренка, А. Колодного та ін. – К. : VIP, 2001. – С. 63–69.
6. Borecki P. Modele relacji między państwem a kościołem i ich wyraz we współczesnym konstytucjonalizmie / P. Borecki // Mazowieckie Studia Humanistyczne. – 2005. – № 1–2. – S. 159–209.
7. Конституція Ватикану [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/?p=102>.
8. Конституція Князівства Ліхтенштейн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://vk.com/doc6914884_167800779?hash=0b80ce0fae848f74&dl=28aabb49a7217e1962.